

УДК 159. 922. 6

Гандзілевська Г. Б., Ширяєва Т. М.

МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОДРАМИ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ВНЗ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Стаття присвячена розгляду можливостей використання психодраматичного методу у процесі вивчення іноземної мови студентами ВНЗ. Аналізуються особливості психодрами як навчального методу, описуються підходи щодо використання психодрами у вивченні іноземної мови студентами через їхню самореалізацію у провідній діяльності.

Ключові слова: психодрама, додаткова реальність, іноземна мова, самореалізація.

Статья посвящена описанию возможностей использования психодраматического метода в процессе изучения иностранного языка студентами институтов. Анализируются особенности психодрамы как обучающего метода, описываются различные подходы использования психодрамы в изучении иностранного языка студентами посредством их самореализации в ведущей деятельности.

Ключевые слова: психодрама, дополнительная реальность, иностранный язык, самореализация.

The article deals with the issue of psychodrama appliance into the educational process of the higher establishments. The main attention is focused on the peculiarities of psychodrama as the means of foreign language acquisition. Psychodrama's methodological peculiarities are analyzed as well as it is characterized from the point of view of individual's self-realization which is said to be an integral part of the foreign language acquisition process.

Key words: psychodrama, additional reality, foreign language, self-realization.

Нововведення в системі освіти України вимагають від викладача сучасного вишу як розвитку власної професійної креативності, так і активізації творчого мислення студента. На сьогодні пріори-

тетеним завданням педагога вищої школи стає не просто передача систематизованих наукових знань, а формування у студентів позитивних мотивів учіння, стимулювання їх пізнавальної активності, створення умов для актуалізації їх творчого потенціалу та самостійної пошукової діяльності. Таким чином, виникає необхідність пошуку нових методів навчання, показником ефективності яких був би високий рівень сформованості у студентів знань та вмій.

У контексті навчання іноземної мови ефективність навчального процесу засвідчується сформованістю у студентів комунікативної компетентності як системи знань, що дозволяє їм без особливих труднощів спілкуватися засобами іноземної мови. Подальша соціалізація студентів в іншомовному середовищі є можливою за умови активного застосування на заняттях іноземної мови інтерактивних методів, спрямованих, головним чином, на міжособистісну взаємодію. Таким чином, постає необхідність пошуку оптимального методу навчання, який би не лише сприяв створенню сприятливого клімату для формування у студентів необхідних знань, а й стимулював би їхні особистісні якості, ресурсні можливості особистісної самореалізації. Окрім того, головною перешкодою на шляху до формування комунікативної компетентності студентів у процесі вивчення іноземної мови є страх помилок, а відтак, неможливість вільного висловлення думки. Таким чином, навчальний метод, який передбачав би оволодіння новим матеріалом та закріплення вже відомого у контексті психотерапевтичного процесу, є надзвичайно ефективним.

Виходячи з усього вище названого, психодраматичний метод є власне тим ресурсом, який дає можливість розвивати базові іншомовні компетенції, здійснюючи психокорекційну роботу. Я. Морено, автор методу психодрами, наголошував на тому, що “педагогіка повинна повністю бути заснована на творчому акті”. Він вважає, що “думка, почуття, відпочинок і дія – усе це допускає одночасну присутність спонтанності в особистості”, тобто “готовність суб’єкта реагувати так, як це необхідно”. І для стимулювання цього процесу Я. Морено пропонує “дію”, “активність” [5, 175 – 189]. Підтвердження вищесказаному знаходимо і в дослідженнях психології творчості. Зокрема, І. Маноха зазначає, що “тільки в акті творення людина отримує здатність оглянути безмежжя власного “Я” і втілити його в реальних продуктах своєї життєтворчості” [7, 16]. Саме такої думки був і Г. Сковорода, український просвітник, філософ та педагог, який у своїх працях наголошував,

що саме у процесі самопізнання особа розкриває свої здібності [8]. Іншими словами, процес самопізнання і є основним активізуючим чинником процесу самореалізації особистості (в нашому випадку, особистості студента в його провідній діяльності).

Сучасна психолого-педагогічна парадигма послуговується концепціями засвоєння окремим індивідом знань шляхом здійснення пізнавальної діяльності. Так у світлі рефлексивно-асоціативної концепції ефективне формування вмій та навичок є можливим за умови наявності та логічного перебігу у навчальному процесі таких етапів: 1) сприйняття навчального матеріалу, 2) осмислення нового матеріалу, що базується на принципі зв'язків та суперечностей, 3) запам'ятовування та утримування в пам'яті, 4) застосування матеріалу в практичній діяльності. Аналізуючи сучасні дослідження (Т. Богдан, О. Нечипоренко, А. Заболотна, Н. Максимова, М. Левандовська та ін.) знаходимо підтвердження, що саме у психодрамі закладений потужний потенціал розвитку і навчання. Відтак, метою нашого дослідження є з'ясувати особливості використання психодрами викладачем ВНЗ у навчальному процесі під час вивчення іноземної мови. Відповідно до мети було сформульовано завдання дослідження: обґрунтувати актуальність використання психодрами у навчальному процесі ВНЗ та виявити можливості застосування цього методу у вивченні іноземної мови, виокремивши ефективні психодраматичні прийоми.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Для осмислення згаданої проблеми велике значення мають дослідження вікових особливостей студентів (Л. Подоляк, В. Юрченко, І. Шаповаленко), психології творчості (В. Роменець, І. Маноха та ін.), психології ролівої самореалізації особистості (П. Горностай), праці засновника методу психодрами Я. Морено, аналіз теорії та практики психодрами Г. Лейтц, дослідження психодрами як методу навчання (Т. Богдан, О. Нечипоренко, А. Заболотна, Н. Максимова, М. Левандовська та ін.). Окрім того, можливості психодраматичного методу як методу “дії” варто розглядати крізь призму діяльнісної теорії навчання Л. Виготського, С. Рубінштейна, О. Леонтьєва, П. Гальперіна, Д. Ельконіна та ін.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз проблеми дає підстави стверджувати про можливість використання психодрами як активного методу навчання особистості. У першу чергу, згаданий метод розглядається в контексті стимулювання пізнавальної

активності особистості, шляхом самореалізації у провідній діяльності. Відтак, у нашому дослідженні увагу зосереджено на психодрамі як психокорекційному методі, який реалізується за допомогою вербальної (поведінково-мовленнєвої) дії. Використання психодрами як нової техніки навчання, а саме розвитку навичок спілкування засобами іноземної мови, передбачає розгляд її особливостей саме у контексті здійснення навчальної діяльності. З іншого боку, оволодіння іноземною мовою реалізується за допомогою мовлення у процесі спілкування, супроводжується змінами у когніції мовця та є невід’ємною частиною будь-якої психотерапевтичної роботи, психодраматичної зокрема.

Розглядаючи психодраму як метод навчання дорослих, сучасна дослідниця Н. Максупова співвідносить фази психодрами (розігрів, дія, обговорення (шерінг), процес-аналіз) з етапами циклічної чотирирівневої емпіричної моделі процесу навчання і засвоєння щоденною новою інформації, запропоновану Д. А. Колбом та його колегами. На її думку, “ефективно навчитись, просто читаючи про щось, вивчаючи теорію чи слухаючи лекцію, неможливо. З іншого боку, не може бути ефективним і навчання, в ході якого нові дії виконано бездумно, без аналізу і підбиття підсумків” [3, 77]. А тому процес навчання психодрамі (через дію до спостереження й аналізу) і процес проведення психодрами авторка співвідносить із згаданою моделлю ефективного навчання. Своєю чергою, це є одним із доказів актуальності використання психодрами у ВНЗ як методу навчання.

Як відомо, для досягнення високої успішності студентів та підготовки їх до самостійної професійної діяльності викладач зобов’язаний шукати нові шляхи удосконалення навчального процесу. У зазначеному аспекті особлива увага надається інтерактивним методам, що спрямовані на міжособистісну взаємодію. Н. Максупова, виокремлюючи основні складові навчання із застосуванням психодрами: навчання через дію (“розуміння, отримане на практиці, легше переходить у відкриту дію, отриману в результаті мисленнєвого експериментування”), навчання через безпосередній досвід (“навчанню, що передбачає отримання досвіду, притаманні емоційність і захопленість, особиста участь у відкритті та оцінці знань”) і некогнітивне навчання (“переробка інформації на тілесному і перцептивному рівнях”), стверджує, що практично всі методи і техніки інтерактивного навчання “походять із психодрами” [3, 78-80]. У навчанні із широкого арсеналу методів психодра-

ми найчастіше використовують ігри, що пояснюється формуванням установки на професійну діяльність. Отриманий у грі досвід може бути набагато продуктивнішим у порівнянні з досвідом, що є отриманим у професійній діяльності [3, 85-87].

У цьому контексті можемо розглянути психодраму і як метод вільної діяльності, що передбачає залучення творчого потенціалу особистості, зокрема студентів. Студентський вік, як стверджують Л. Подоляк, В. Юрченко, є сенситивним до набування зрілості, сходження до вершин творчості, з яких починається соціальна (об’єктивна) творчість [6]. А тому активізація викладачем творчого процесу студентів засобом психодрами під час навчального процесу значно стимулюватиме їхню самореалізацію у навчальній діяльності. Аналізуючи цей аспект виокремленого методу нашого дослідження, можемо спостерігати відповідність фаз творчого процесу в найбільш загальному вигляді [7, 11] з фазами психодрами. Перша фаза (свідома робота) – “дійовий стан, що є передумовою інтуїтивного проблиску нової ідеї” – відповідно зняття психофізичних зажимів, вибір протагоніста. Друга фаза (несвідома) – “визрівання” – “інкубація спрямованої ідеї” – моделювання ним ситуації. Третя фаза (перехід неусвідомлюваного в свідоме) – “пізнання”, “поява ідеї, рішення”, відповідно, – “інсайт”. Четверта фаза (свідома робота) – розвиток ідеї, її остаточне оформлення, перевірка – відповідно ця фаза відповідає шерінгу. Така аналогія реалізовує основне завдання психології творчості, яке, на нашу думку, доцільно застосовувати в навчальному процесі ВНЗ – дати особистості необхідну допомогу щодо того, як слід рухатись у напрямі до розгортання своїх творчих можливостей, а отже, і самопізнанню особистості студента – когнітивній основі самореалізації – засобом дії.

Таким чином, використовуючи психодраму як метод навчання у ВНЗ, необхідно орієнтуватися на психічні особливості розвитку особистості, зокрема на розвиток пізнавальної сфери студентів. Однією з важливих характеристик пам’яті особистості цього вікового періоду є перехід від механічного до смислового запам’ятовування. Мислення стає більш організованим, послідовним та ґрунтовним. Ґрунтовність мислення виявляється у розмежуванні тез та доказів, у формуванні умовиводів та доволі критичного ставлення до них. Оволодіння складними інтелектуальними операціями аналізу та синтезу, аргументування та пошуку доказів є ознаками стійкості та критичності мислення, що нерідко реалізується в самостійній

творчій діяльності [9, 271]. Значного розвитку в юнацькому віці набуває продуктивна уява та довільна увага. Водночас, образи уяви є емоційно насиченими і часто слугують ґрунтом для творчої активності студентів. Зважаючи на це, психодрама як метод, який ґрунтується на гіпотезі про наявність тісного зв'язку почуттів та нових зразків поведінки із діяльністю, нехай уявною, утім максимально наближеною до реальної, є ефективнішою за звичайну вербалізацію думок, що нерідко супроводжує традиційний процес вивчення іноземної мови. Відтак, запам'ятовування на відтворення матеріалу відбувається за умов підсилення інтенсивності переживань протагоніста (студента-головного героя, який пропонує для постановки свою життєву ситуацію), що врешті супроводжується полегшенням способів вираження емоцій та почуттів.

Німецький психотерапевт, актор книги “Психодрама: теорія і практика. Классическая психодрама Я. Л. Морено”, Г. Лейтц у своїй праці зауважує, що дія, як спосіб людської поведінки, є древнішою за мову. Фактично слово “психодрама” складається із “психіка” та “драма”, що фактично означає “дія психіки”. Мета психодрами полягає в тому, щоб вивільнити спонтанність, і разом з тим інтегрувати її в цілісну структурну життєдіяльність людини. Спираючись на дослідження Морено, автор констатує, що блокування спонтанності “викликає неврози креативності, тобто приводить до пасивності; така людина, незважаючи на високий інтелект і особливі здібності, якими може бути наділена, не здатна ні проявити, ні задіяти їх. Вивільнення й одночасна інтеграція спонтанності є передумовою креативності. На людському рівні вона виражається в творчій діяльності” [4, 128-129]. Так, у працях Г. Лейтц знаходимо вагомі підтвердження доцільності використання психодрами у роботі саме зі студентами.

Виокремимо ще одну особливість психодрами, яка є досить актуальною в нашому дослідженні. Основою цього методу зазвичай виділяють рольову гру. Сучасний науковець П. Горностай стверджує, що серед різних підходів, які зосереджуються на соціальній природі особистості, рольові та драматургічні теорії займають особливе місце через те, що поняття “роль” і “особистість” є етимологічно близькими, що не суперечить теорії Я. Л. Морено про притаманну людині природну здатність до гри. Досліджуючи психологію рольової самореалізації особистості, П. Горностай стверджує, що техніки психодрами можуть успішно використовуватись

в освіті та педагогіці, в соціально-психологічних тренінгах, спрямованих на підвищення життєвої компетентності, розкриття творчого потенціалу особистості. Розглядаючи вікову періодизацію з позицій рольового підходу, дослідник наголошує, що у процесі рольового розвитку кожному віковому періоду або стадії відповідають свої життєві ролі, які пов’язані з позицією суб’єкта провідної діяльності та з провідними потребами такої стадії і постають як новоутворення цього віку. Так, для раннього юнацького віку (15–18 років), провідною діяльністю якого є учбово-професійна, актуальні такі ролі, як Мислитель, Коханий, Учбово-професійні ролі. У старшому юнацькому віці (18–21 років), професійна діяльність є провідною, а отже Професійні ролі є найбільш актуальними [2].

З іншого боку, ролі – це важливі функціональні прояви особистості, в яких вона може реалізувати своє життя. Проте, зважаючи на те, що зміна життєвих ролей при переході від одного життєвого етапу до іншого не завжди відбувається гармонійно, одним із засобів гармонізації життєвого світу особистості автор вважає творчу діяльність, яка виступає джерелом самореалізації особистості [2].

У психодрамі спогади і усвідомлення, стверджує Г. Лейтц, є включеними в гру. Вона знаходить підтвердження своїх досліджень і в працях Х. Гадамера, де наголошено, що гра виявляє істинні проблеми, оскільки в ній “...виходить на світ те, що в інших умовах завжди ховається і є невидимим” [4, 186]. У психодрамі гра настільки захоплює протагоніста, що його опори зникають самі по собі. Гра і драма, даючи людині пом’якшені і полегшені дії вчинку (глядач навіть їх реально не здійснює), виконують для збудження психічної активності таку ж роль, як і справжній вчинок [7, 199]. Очевидно, що гра, де “в одній дії реалізуються дві установки: ігрова та реальна” (В. Роменець), “уявний світ працює на реальний і навпаки” (М. Гладкова), дає можливість людині не лише моделювати себе в певній ситуації, а і фіксувати життєвий ресурс на перспективу.

Викладач, психодраматерапевт М. Левандовська, наголошуючи на основі психодрами – рольовій грі, – виділяє цей метод і як такий, що може використовуватися в процесі підготовки туристичних агентів та екскурсоводів. Вона зазначає, що “саме спонтанність дає можливість та імпульс до творчої реакції в різних, у тому числі професійно нових життєвих ситуаціях” [3, 50]. Спонтанність та усвідомлення, на її думку, дають можливість творчо й адекватно пристосуватись людині до життя. Психодрама, зазначає вона, –

“метод, який дає можливість дуже ефективно впливати на уявлення суб’єктів навчальної діяльності в тому виді діяльності, яким їм потрібно буде займатись в подальшому. Через моделювання, програвання і переживання ситуацій можливо сформувати необхідні навички і стимулювати розвиток ролевого репертуару” [3, 61]. Так, феномен прийняття ролі розвиває здатність краще розуміти себе та інших. Студенти, виконуючи різні реальні і нереальні ролі, можуть розв’язати внутрішньоособистісні конфлікти. Застосування різноманітних технік цього методу носить психокорекційний характер та сприяє розумінню раніше неусвідомлених чинників поведінки, допомагає розглянути ситуацію з різних аспектів, сприйняти позицію інших тощо. Таким чином, психодраматичні прийоми сприяють формуванню готовності студентів до здійснення реальної мовленнєвої взаємодії засобами іноземної мови, усуваючи усі можливі перешкоди, такі як мовленнєві бар’єри та внутрішні опори.

Така думка відповідає ідеям викладача англійської мови, психодраматерапевта А. Заболотної, яка у своїх дослідженнях зазначає, що “отримання знань – основна мета освіти. Але навіть вони, коли використати їх дуже важко, через причину, яку неможливо усвідомити” [3, 24]. Авторка пропонує використовувати метод психодрами у навчальному процесі, а саме при вивченні іноземної мови – як один із засобів зустрітися “зі своїми мовними бар’єрами” з метою подолання їх у перспективі. Крім того, саме за допомогою ролей А. Заболотна у своїй педагогічній діяльності пропонує студентам оволодівати новими словами та фразами. Позитивний результат її досвіду підкреслює дидактичну функцію психодрами та можливість ефективного використання її в навчальному процесі ВНЗ.

Зосереджуючись більш детально на використанні психодрами власне у процесі навчання іноземної мови, вважаємо за доцільне акцентувати увагу на особливостях цього методу в створенні додаткової реальності. Услід за Я. Морено, під додатковою реальністю у статті розуміється комунікативна ситуація, що створюється за допомогою уяви мовця і допомагає йому переживати емоції та почуття, які з певних причин неможливо пережити у реальному житті. Уява як один із пізнавальних процесів відіграє важливу роль у психодрамі, що супроводжується впливом на всю пізнавальну сферу, а отже позитивно впливає на запам’ятовування та відтворення матеріалу. Іншими словами, психодрама, особливістю якої є використання ролей, нагадує рольову гру – один із новітніх методів, що набуває

популярності в навчальному процесі та вивченні іноземної мови зокрема. Однак створення додаткової реальності передбачає вираження індивідами-суб'єктами навчальної діяльності справжніх емоцій та почуттів, що власне є ключовим елементом використання психодрами як навчального методу. Психодраматичні ситуації, занурені у контекст іншомовного мовлення, дають змогу активно експериментувати як з реалістичними, так і з нереалістичними життєвими ролями. Відіграючи певну роль, кожен учасник отримує можливість більшою мірою вивчати свою особистість, а відтак, сприяти особистісному, пізнавальному зокрема, зростанню.

Рольова гра широко використовується на заняттях іноземної мови, зважаючи на її належність до прийомів діяльнісного підходу, однак як елемент психодрами роль визначається реально існуючою потребою та не є тематично обумовленою. Така гра є спонтанною, що за К. Рудестамом, характеризується адекватністю та новизною. Поведінка учасників є і новою, і ситуативно адекватною. Таким чином, актуалізується принцип “тут і зараз”, який характеризується не словесним обговоренням проблеми, а переживанням у реальній дії в момент мовлення. Виконання ролі характеризується спонтанністю та творчістю як динамічними поняттями: ситуації не обговорюються та не програвються наперед.

Головною відмінністю між рольовими іграми у психодрамі та традиційній навчальній діяльності є те, що лише у контексті психодраматичної сесії мовець виражає усе, що він суб'єктивно відчуває та сприймає. Додаткова реальність не обов'язково відтворює реальні події із життя протагоніста, вона допомагає пережити те, що можливо не сталося в реальному житті, але було бажаним, очікуваним чи навпаки викликало страх. В будь-якому випадку, протагоніст проживає ситуацію із позиції самого себе, що важко досягнути під час навчальної діяльності у традиційному процесі навчання мови.

Ще однією відмінністю між традиційним навчанням та психодраматичною роботою є те, що у першому випадку суб'єкти діяльності не завжди є достатньо мотивованими, що розуміється як бар'єр для подальшого успішного навчання мови. Загалом, відсутність бажання та мотивації учасників негативно впливає на весь навчальний процес, що здійснюється у групі. У контексті психодраматичної роботи учасники мотивовані до роботи та працюють на усунення наявних у них мовленнєвих бар'єрів.

Як уже зазначалось, психодраматичні сеанси містять три стадії – розминку, психодраматичну дію чи гру та інтеграцію, або обговорення. Психічна розминка присвячена концентрації уваги учасників на певному об'єкті чи темі, а також підвищенню їх активності. У контексті навчання іноземної мови розминка має важливе значення, адже деякі учасники не готові вступити у вільне іншомовне спілкування, відтак, потребують додаткового формування психологічної готовності до іншомовної комунікації, зняття напруги або певного поштовху до комунікативної дії. Часто розминка дає змогу подолати невпевненість, страх, тривогу щодо своїх комунікативних здібностей і акторських можливостей. У цьому випадку важлива роль відводиться викладачеві-терапевтові, який може вільно рухатися по кімнаті, висловлювати свої ідеї, утворювати ситуацію майбутньої психодраматичної дії. Важлива роль терапевта також полягає у створенні відповідної атмосфери, у якій усі учасники зможуть бути у відношенні “теле”, саме у цій атмосфері учасники почуватимуться безпечно.

Основним завданням розминки є перехід від незручності іншомовного спілкування для повного вираження своїх думок і почуттів до цілісного зосередження на проблемі, яка стала в центрі обговорення, та на розвитку власної особистості, пізнавальному розвитку зокрема. Для учасників, яким важко вступити в іншомовну вербальну поведінку, під час розминки надаються можливості для вираження невербальної поведінки, яка поступово налаштовує їх на акторську імпровізовану, спонтанну гру.

Стадія психодраматичної гри йде відразу за розминкою. Ця стадія повністю визначається конкретною ситуацією. Так, у деяких випадках тон задає викладач-терапевт, звертаючись до конкретного учасника; в інших випадках сам учасник може зголоситися на виконання певної ролі з огляду на свою когнітивну, емоційну або мотиваційну налаштованість її виконувати.

На фазі обговорення відбуваються дискусії стосовно комунікативної поведінки протагоніста й інших учасників групи. Зазвичай, усі члени групи беруть активну участь в обговоренні. На цій стадії значно менше спостерігаються комунікативні бар'єри і перешкоди у мовленні, які мають місце на стадії розминки. Очевидно, це пояснюється тим, що на стадії психодраматичної гри учасники настільки захоплюються програванням різних проблемних ситуацій, що на завершальній стадії відбувається вільний потік думки, для якого іншомовне мовлення не є перешкодою.

Висновки. Психодрама – це метод, за допомогою якого можна здійснювати вплив на розуміння суб’єктом процесу навчання, допомагати в опануванні навчальним матеріалом, шляхом здійснення навчально-корекційної роботи особистості студента, та стимулювати його самореалізації у провідній діяльності. Використання психодраматичних технік у навчальному процесі ВНЗ, дозволяє студентам поглянути на себе очима іншого. Своєю чергою, це динамізує рефлексію та допомагає глибше пізнати себе. Крім того, застосування психодраматичних прийомів впливає на формування позитивних мотивів учіння, створення умов для актуалізації творчого потенціалу студента та самостійної пошукової діяльності. Таким чином, отримані знання засобом психодрами формують ресурсні життєві практичні вміння та навички.

Література:

1. Богдан Т. В., Нечипоренко О. В. Можливості застосування психодраматичних прийомів в груповій роботі за методом активного соціально-психологічного навчання // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць / за ред. академіка С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2007. – Т. X. – Ч. 1 – С. 6-10.
2. Горностай П. П. Психологія рольової самореалізації особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / П. П. Горностай. – Київ, 2009. – 32 с.
3. Журнал практического психолога. [Научно-практический журнал] / гл. ред. А. Г. Лидерс – Москва : ОАО “Центр типография”, 2011. – Вып. 4. – 200 с.
4. Лейтц Грете. Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я. Л. Морено / Пер. с нем. – Издание 2-е, испр. и доп. – М. : “Когито-Центр”, 2007. – 380 с. (Современная психотерапия)
5. Морено Якоб Леви. Психодрама / пер. с англ. Г. Пимочкиной, Е. Рачковой. – 2-ое изд., испр – М. : Психотерапия, 2008. – 496 с.
6. Подоляк Л. Г., Юрченко В. І. Психологія вищої школи: навчальний посібник для магістрів і аспірантів. – К. : ТОВ “Філ-студія”, 2006. – 320 с.
7. Роменець В. А. Психологія творчості : навч. посібник. 3-тє видання. – К. : Либідь, 2004. – 288 с.
8. Сковорода Г. Розмова про істинне щастя. – Харків : Прапор, 2002. – 280 с.
9. Шаповаленко І. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / Шаповаленко Ирина Владимировна. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с. – (Psychological Universals).